

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه الزهراء(س)
دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته الهیات و معارف اسلامی گرایش فلسفه و کلام اسلامی

عنوان

بازیابی استدلال‌های قرآنی در باب معاد

استاد راهنما

دکتر مهناز امیرخانی

استاد مشاور

دکتر زهره توازیانی

دانشجو

فاطمه اسلامی

شهریور ۱۳۹۱

**کلیه دستاوردهای این پژوهش متعلق به
دانشگاه الزهرا (س) است.**

تقدیم به:

خالق عدالت و چهارده سفیر هدایت.

پدر و مادر مهربانم.

و

همسر عزیزتر از جانم.

قدردانی

با تشکر از:

* سرکار خانم دکتر امیرخانی که بهترین مشوق و آگاه‌ترین و دلسوزترین راهنمای من در تدوین

این پایان‌نامه بودند؛

* سرکار خانم دکتر توازیانی که با مشاوره عالی در راه پیشبرد و تعالی این پایان‌نامه قبول زحمت

نمودند.

* حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای سرلک که راهنمایی‌های بی‌حدشان همواره راه‌گشای من در

تدوین این پایان‌نامه و همچنین در تمام مراحل زندگی بوده است.

* خانواده عزیزم که با همراهیشان راه را برای تلاش من هموار کردند: پدر و مادر فداکارم که با

زحمات بی‌دریغشان و دعای خیرشان همیشه پشتیبانم بودند.

* همسر عزیز و مهربانم که در راه پیشرفت و تعالی من از هیچ کوششی دریغ نکرد.

* خانواده همسرم که دلسوزانه و مشتاقانه مرا یاری رساندند.

* و دوست عزیزم سرکار خانم مؤذن که از همراهی اینجانب کوتاهی نکردند.

چکیده

کاوش پیرامون معاد به دلیل گستره تأثیرش در حوزه اندیشه و عمل در همه اعصار مورد توجه اندیشمندان و دینداران بوده است و بالطبع همواره در معرض پرسش‌های گوناگون و تردیدهای فراوان نیز قرار داشته است و از این رو کوشش برای اثبات عقلی آن و اقامه براهین خردپذیر بسیار ضروری می‌باشد. در این میان بازخوانی قرآن مجید با چنین رویکردی و توجه به استدلالات قرآنی می‌تواند سهم فراوانی در ساحت اندیشه و باور داشته باشد. استدلال‌های قرآن در مورد معاد همان براهینی هستند که حجیت و قطعیت در آنها فارغ از گوینده آنها، از نفس استدلال برخاسته است و برای کسانی هم که حجیت را در قول خدا نمی‌دانند قابل اثبات می‌باشند. بیش از نیمی از استدلالات قرآن به موضوع معاد اختصاص دارد و حدود یک سوم از مجموع آیات قرآن مجید به موضوع معاد به صورت مستقیم پرداخته‌اند که خود بیانگر جایگاه مهم مسأله معاد در قرآن می‌باشد. استفاده از قیاس و تمثیل روش متداول قرآن در اثبات موضوع معاد و ملحقات آن می‌باشد. این پژوهش در صدد بیان استدلالات قرآن در باب معاد است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، معاد، استدلال قرآنی، قیاس، تمثیل

۱- فصل اول کلیات

۲	۱-۱- مقدمه
۴	۲-۱- سؤال اصلی پژوهش
۴	۳-۱- پرسش‌های فرعی پژوهش
۵	۴-۱- فرضیه‌ها و اهداف پژوهش
۵	۵-۱- پیشینه پژوهش
۱۰	۶-۱- معرفی اجمالی فصول
۱۲	۷-۱- توضیحات مربوط به معاد
۱۲	۱-۷-۱- ریشه معاد
۱۲	۲-۷-۱- معنای معاد
۱۲	۱-۲-۷-۱- معنای لغوی
۱۳	۲-۲-۷-۱- معنای اصطلاحی
۱۴	۳-۷-۱- لفظ معاد در قرآن
۱۵	۴-۷-۱- تعبیرات کلی قرآن در باب معاد
۱۵	۵-۷-۱- اهمیت اعتقاد به معاد
۱۷	۱-۵-۷-۱- شواهد قرآنی در باب تأکید بر اعتقاد به معاد
۱۷	۲-۵-۷-۱- آثار اعتقاد به معاد
۱۸	۳-۵-۷-۱- لزوم اعتقاد به معاد
۱۹	۶-۷-۱- حقیقت معاد
۱۹	۱-۷-۶-۱- نظریات فیلسوفان و متکلمان در باب حقیقت معاد

۲۴	۲-۶-۷-۱- نظر قرآن در باب حقیقت معاد
۲۶	۸-۱- توضیحاتی پیرامون منطق و مبحث استدلال
۲۶	۱-۸-۱- توضیحی پیرامون تعریف منطق
۲۶	۱-۸-۲- فایده و کاربرد منطق
۲۷	۱-۸-۳- غرض اصلی منطق برای انسان
۲۷	۱-۸-۴- جایگاه و مقام منطق نسبت به علوم دیگر
۲۷	۱-۸-۵- جایگاه علم منطق در متون دینی
۲۸	۱-۸-۶- موضوع منطق
۲۸	۱-۸-۷- تعریف استدلال
۲۸	۱-۸-۸- تقسیمات استدلال
۲۹	۱-۸-۸-۱- قیاس
۳۳	۱-۸-۸-۲- تمثیل
۳۴	۱-۸-۸-۳- استقراء
۳۴	۱-۸-۹- انواع روش‌های به کارگیری استدلال در مبحث معاد
۳۴	۱-۸-۹-۱- اسجال
۳۵	۱-۸-۹-۲- مناقصه
۳۵	۱-۸-۹-۳- تسلیم
۳۶	۱-۸-۹-۴- قول به موجب
۳۶	۱-۸-۹-۵- سبر و تقسیم
۳۷	۱-۸-۹-۶- قیاس خلف
۳۸	۱-۸-۹-۷- استدلال از راه تعریف
۳۸	۱-۸-۹-۸- استدلال از راه تجزیه
۳۸	۱-۸-۹-۹- استدلال از راه ذکر خاص بعد از عام
۳۹	۱-۸-۹-۱۰- استدلال حسی و تجربی

۲- فصل دوم روش‌های قرآنی در اثبات امکان معاد

- ۴۱-۱-۲- مقدمه
- ۴۲-۲- اثبات امکان معاد
- ۴۴-۱-۲-۲- اثبات امکان معاد از طریق محاجه با منکران معاد و خلع سلاح آنان.
- ۴۵-۱-۲-۲- شواهد قرآنی و استدلالات بحث محاجه با منکران معاد و خلع سلاح آنان
- ۵۳-۲-۲- اثبات امکان معاد از طریق بیان نمونه‌های مشابه معاد
- ۵۳-۱-۲-۲- خواب
- ۵۴-۲-۲-۲- ادوار مختلف زندگی انسان
- ۵۶-۳-۲-۲- توجه به جریان خلقت با عظمت نظام هستی
- ۵۷-۴-۲-۲- اثبات امکان معاد از طریق بیان نمونه‌های عینی زنده شدن
- ۶۲-۳-۲-۲- اثبات امکان معاد از طریق پاسخ به شبهات مطرح شده در باب معاد
- ۶۳-۱-۳-۲-۲- شبهه اعاده معدوم
- ۷۴-۲-۳-۲-۲- شبهه عدم قابلیت بدن
- ۷۷-۳-۳-۲-۲- شبهه عدم قدرت فاعل
- ۷۹-۴-۳-۲-۲- شبهه درباره عدم علم فاعل
- ۸۲-۵-۳-۲-۲- شبهه درباره چگونگی بازگشت انسان‌ها به سوی خداوند
- ۸۴-۶-۳-۲-۲- شبهه درباره تقابل معاد با علم جهان‌شناسی

۳- فصل سوم روش‌های قرآنی در اثبات ضرورت معاد

- ۸۷-۱-۳- اثبات ضرورت معاد
- ۸۷-۱-۱-۳- برهان توحید
- ۸۸-۱-۱-۱-۳- آیات و استدلالات مربوط به برهان توحید
- ۹۱-۲-۱-۳- برهان ربوبیت
- ۹۱-۱-۲-۱-۳- آیات و استدلالات مربوط به برهان ربوبیت

۹۴	۳-۱-۳- برهان صدق
۹۵	۳-۱-۳-۱- قسم‌های خداوند در باب وقوع معاد
۹۷	۳-۱-۳-۲- تأکيدات انبياء در باب وقوع معاد
۹۹	۳-۱-۳-۳- وعده‌هایی که در قرآن در مورد قیامت داده شده‌است:
۱۰۶	۳-۱-۳-۴- تعبیرات کلی قرآن در باب معاد
۱۱۴	۳-۱-۳-۵- اشاره به اسماء، اوصاف، نشانه‌ها و مقدمات وقوع قیامت
۱۱۷	۳-۱-۴- برهان حکمت
۱۱۷	۳-۱-۴-۱- آیات و استدلالات برهان حکمت
۱۲۶	۳-۱-۵- برهان عدالت
۱۲۶	۳-۱-۵-۱- آیات و استدلالات برهان عدالت
۱۳۹	۳-۱-۶- استدلالی ترکیبی از مجموع دو استدلال حکمت و عدالت
۱۴۰	۳-۱-۷- برهان رحمت
۱۴۰	۳-۱-۷-۱- آیات و استدلالات برهان رحمت
۱۴۳	۳-۱-۸- برهان فطرت یا برهان اشتیاق به زندگی جاوید
۱۴۴	۳-۱-۸-۱- آیات و استدلالات برهان فطرت
۱۴۷	۳-۱-۹- برهان حرکت
۱۴۸	۳-۱-۹-۱- آیات و استدلالات برهان حرکت
۱۵۱	۳-۱-۱۰- برهان حقیقت
۱۵۲	۳-۱-۱۰-۱- آیات و استدلالات برهان حقیقت
۱۵۳	۳-۱-۱۱- برهان قدرت
۱۵۳	۳-۱-۱۱-۱- آیات و استدلالات برهان قدرت
۱۵۸	۳-۱-۱۲- برهان سیر تکاملی انسان
۱۵۹	۳-۱-۱۲-۱- آیات و استدلالات برهان سیر تکاملی انسان
۱۶۰	۳-۱-۱۳- برهان بقای روح
۱۶۱	۳-۱-۱۳-۱- معنای لفظ روح

۱۶۲ ۳-۱۳-۲- تبیین روح از دیدگاه‌های مختلف

۱۶۳ ۳-۱۳-۳- دلایل تجرد روح

۱۶۸ ۳-۱۳-۴- آیات و استدلال‌ات برهان تجرد روح

۱۷۳ * نتیجه‌گیری

۱۹۱ * فهرست منابع و مآخذ

فهرست نمودارها

صفحه	عنوان
۱۷۵	نمودار ۱-۳- تعداد آیات مربوط به ضرورت و امکان معاد
۱۷۵	نمودار ۲-۳- درصد آیات مربوط به ضرورت و امکان معاد
۱۷۷	نمودار ۳-۳- تعداد آیات مربوط به گونه‌های استدلال بر امکان معاد
۱۷۷	نمودار ۴-۳- درصد آیات مربوط به گونه‌های استدلال بر امکان معاد
۱۷۹	نمودار ۵-۳- تعداد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق محاجه با منکران معاد و خلع سلاح آنان
۱۷۹	نمودار ۶-۳- درصد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق محاجه با منکران معاد و خلع سلاح آنان
۱۸۱	نمودار ۷-۳- تعداد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق بیان نمونه‌های مشابه معاد
۱۸۱	نمودار ۸-۳- درصد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق بیان نمونه‌های مشابه معاد
۱۸۳	نمودار ۹-۳- تعداد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق پاسخ به شبهات مطرح‌شده در باب معاد
۱۸۳	نمودار ۱۰-۳- درصد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق پاسخ به شبهات مطرح‌شده در باب معاد
۱۸۵	نمودار ۱۱-۳- تعداد آیات مربوط به گونه‌های اثبات ضرورت معاد
۱۸۵	نمودار ۱۲-۳- درصد آیات مربوط به گونه‌های اثبات ضرورت معاد
۱۸۷	نمودار ۱۳-۳- تعداد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق برهان صدق
۱۸۷	نمودار ۱۴-۳- درصد آیات مربوط به گونه‌های اثبات امکان معاد از طریق برهان صدق
۱۸۹	نمودار ۱۵-۳- تعداد آیات مربوط به انواع استدلال‌ها در باب معاد
۱۸۹	نمودار ۱۶-۳- درصد آیات مربوط به انواع استدلال‌ها در باب معاد

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

گمشده انسان از دیرباز آرامش بوده است و در راه رسیدن به آرامش خود را به چه بحران‌ها و تلاطمات که نسپرده است و تا چه حد به ورطه اضطراب و آشفتگی خود را نکشاده است.

بحران معرفت، بحران اخلاق، بحران خانواده، بحران جنسیت، بحران... همگی دره‌های هولناک سقوط بشرنند که در مسیر حرکت پرشتاب خود به آنها سقوط کرده است و گویا هر لحظه در حال دورتر شدن از هدف خود و فاصله‌گرفتن از مقصدش می‌باشد. افزایش چشمگیر آمار مشروبات الکلی، داروهای آرامش‌بخش، جنایات فردی و گروهی، جنگها و بیماری‌های نا شناخته و ... همگی در یک نکته مشترکند و آن فریاد بی‌پناهی انسان است. به واقع سرگشتگی و آشفتگی او را اگر به پای ضعف خودشناسی‌اش نگذاریم، باید به حساب چه بگذاریم؟

انسان کیست و چگونه به آرامش می‌رسد؟ پرسشی است که همه در صدد پاسخ به آن هستند اما به نظر می‌رسد تا انسان را در امتداد حیاتش و زندگی پس از مرگش نبینیم؛ نمی‌توانیم تصویر درستی از راه حل برای آرامش او به دست بدهیم.

این که انسان رهسپار ابدیت است و دنیا با همه ظرفیت و امکانش، توقف‌گاه و معجز و پل تلقی می‌شود؛ تعریف جدید و مؤثری است برای نشان دادن نقشه راه او و نزدیک کردن او به آرامش ابدی.

مسأله معاد و نکات پیرامونی آن، نقش بی‌بدیلی در رساندن انسان به جایگاه شایسته‌اش دارد و درواقع یک فرصت تربیت و پرورش استعدادهای بشر تلقی می‌شود. باور به معاد زندگی‌ساز است و انسان‌هایی که مطمئن به حیات اخروی هستند، نوع زندگی و شیوه سلویشان را تغییر خواهند داد.

از همین رو مسأله معاد در همه ادیان الهی دارای اهمیت فراوانی است و یکی از مهمترین کارهای پیامبران به باورنشانندن و به یقین کشاندن معاد برای پیروان خود می‌باشد. در این میان همواره

ذهن پرسشگر و دل بیقرار و گاه بیمار بعضی انسان‌ها پرسش‌ها و تردیدهایی را پیرامون معاد مطرح کرده‌اند و گاه تبیین و باوراندن معاد را دچار مشکل کرده‌اند که به جرأت می‌توان گفت هرکس از پیچ‌وخم این مشکلات عبور کند؛ به عنوان مؤمن واقعی شناخته خواهد شد.

مراجعه به قرآن مجید و بررسی استدلال‌های عقلی و براهین آن از چند جهت الهام‌بخش است.

اول: نفس پرداختن خداوند به این موضوع از طریق استدلال.

دوم: توجه به نوع استدلالات قرآنی و برقراری نسبت این استدلالات با نیاز مخاطبان.

سوم: پیچیدگی پاره‌ای پرسش‌ها و شبهات ذهنی پرسشگران و معاندان.

چهارم: میزان مشترک بودن پرسش‌ها و شبهات انسان معاصر و انسان‌های زمان پیامبران.

در این نوشتار نگارنده کوشیده‌است که به قدر بضاعت خود به این موضوع مهم و تعیین‌کننده

بپردازد.

۱-۲- سؤال اصلی پژوهش

معاد به دلیل آنکه از ضروریات اسلام است از نظر اهمیت، بعد از مسأله توحید واقع می‌شود. یکی از رسالات تمامی پیامبران نیز، بیان کردن اهمیت این موضوع و معتقد کردن انسان‌ها نسبت به این مسأله بوده است. بنابراین معاد، موضوعی است که اعتقاد ورزیدن به آن برای تمامی مسلمانان واجب و ضروری است.

در قرآن مجید به استدلال‌هایی در مورد قیامت اشاره شده است، که با بررسی آن‌ها بدین نتیجه می‌رسیم که برخی از آن‌ها تنها استبعادزدایی از منکران معاد کرده است، و از این طریق بر ممکن بودن معاد تأکید نموده است.

البته به تعبیر دیگر می‌توان بیان داشت که تحقق معاد با توجه به صفات خداوند از قبیل قدرت مطلقه، حکمت، صدق و ... ضروری و قطعی خواهد بود.

با توجه به توضیحات داده شده این رساله در صدد پاسخ به این سؤال برآمده است که «استدلال‌های قرآن در باب معاد چگونه در دسته‌بندی انواع استدلال در علم منطق می‌گنجد؟» البته از میان اقسام استدلال که در ادامه به آن‌ها اشاراتی خواهیم داشت فقط دو قسم آن یعنی قیاس و تمثیل به دلیل گستردگی بحث مورد بررسی و تبیین قرار گرفته است.

۱-۳- پرسش‌های فرعی پژوهش

در راستای پرسش اصلی پژوهش که در قسمت پیش بیان شد، دو پرسش فرعی مطرح می‌شود؛ اولین پرسش این است که قرآن کریم تا چه حد استدلال قیاسی را در مباحث معاد به کار برده است؟

دومین پرسش مطرح شده چنین است: خداوند معمولاً در چه مواردی از مباحث معاد از تمثیل استفاده کرده است؟

و به تعبیر دیگر می‌توان اینگونه بیان کرد که قرآن کریم به چه میزان و در چه مواردی در مباحث معاد از قیاس و به چه میزان و در چه مواردی از تمثیل استفاده کرده است و درصد به کارگیری آنها در مباحث معاد به چه نحو می‌باشد؟

۱-۴- فرضیه‌ها و اهداف پژوهش

برای بین فرضیه‌های پژوهش لازم است آن‌ها را بر طبق سؤالات فرعی پژوهش سازمان‌دهی کرد؛ بنابراین دو نوع فرضیه در این پژوهش بیان می‌شود:

در بررسی‌های اولیه به نظر می‌رسد کمتر از نیمی از آیات قرآن در باب معاد به صورت استدلال قیاسی باشد.

و دومین فرضیه بدین نحو است که به نظر می‌رسد بیشتر استدلال‌های آیات قرآن در باب معاد به صورت تمثیل باشد. و به تعبیر دقیق‌تر آیاتی که در قرآن در باب معاد مطرح شده‌است؛ بیشتر تمثیلی است تا قیاسی و خداوند متعال درباره این موضوع بیشتر به ارائه مثال پرداخته است تا بیان یک سری استدلال‌های قیاسی.

۱-۵- پیشینه پژوهش

می‌توان این گونه بیان داشت که موضوع معاد به فراوانی در کتاب‌ها، مقالات، سایت‌های اینترنتی و حتی پایان‌نامه‌ها موجود است و افراد بسیاری در مورد آن به بحث و گفتگو پرداخته‌اند و توانسته‌اند مطالبی درخور توجه در این باب ارائه دهند. اما بحث از استدلال‌های قرآن در باب معاد و نگاه به این موضوع از حیث عقلانی و منطقی بسیار به ندرت موجود است و شاید به جرأت بتوان گفت که به جز تفسیر المیزان و کتاب معاد در قرآن آقای جوادی آملی و کتاب‌های آقای مصباح و برخی از مطالبی که شهید مطهری در کتاب‌های خود بدان اشاره نموده‌اند، که در تمام آنها نگاه به معاد از حیث عقلانی و منطقی و بیان استدلال‌های مربوطه نیز مطرح شده‌است؛ بقیه مطالبی که در بقیه کتاب‌ها،

مقالات، سایت‌های اینترنتی و حتی پایان‌نامه‌ها موجود است؛ نوعی تغییر اسم است، به دلیل آنکه مطالب به تمامی از آنها تقلید شده‌است. البته می‌توان به تلاش بسیاری از بزرگان از جمله آقای دینانی که در کتاب معاد از دیدگاه مدرس زنوزی به استدلالاتی غنی در باب معاد پرداخته‌اند اشاره نمود و همچنین می‌توان به برخی از مقالات نیز اشاره نمود که به موضوع معاد با دیدی نو نگریسته‌اند. البته این را باید در بخشی کوچک از پژوهش آنان جستجو نمود.

لازم به ذکر است بنا بر اینکه هیچ کس نمی‌تواند منکر این مسأله شود که از جمله واژه‌ها و مفاهیم محوری آیات قرآن، واژه عقل، فکر، شعور، علم، تدبیر و ... می‌باشند. که در صورت‌های متعدد به کار رفته‌اند و خداوند متعال، با بیان‌ها و روشنگری‌های خاص خود، همواره درصدد دعوت مردم به تعقل و تفکر بوده است، و بنا بر اینکه علامه سیدمحمدحسین طباطبایی با برخورداری از آگاهی‌های عمیق فلسفی از عقل و برداشتهای عقلی و فلسفی در تفسیر قرآن بهره جسته است و خود بیان داشته است که این قرآن است که شایسته‌ترین گواه ما است، و در آنجا که جوامع انسانی را به معارف مبدأ و معاد و کلیات معارف الهی دعوت می‌کند؛ از آنان جز دلیل و حجت نمی‌پذیرد و جز جهل و تقلید را نکوهش نمی‌کند، تکیه اصلی این پژوهش بر تفسیر المیزان است.

بنابراین از آن جا که بررسی گسترده همه تفاسیر از فرصت این پژوهش بیرون است؛ تلاش بر این بوده است که با نگاهی به تفاسیر موجود، تفسیر المیزان را که در آن بحث معاد از نظر عقلی و استدلالی نیز، پیگیری شده است، مورد نگرش قرارگیرد. لذا اکثر استدلالاتی که در باب معاد مطرح شده‌است؛ با استفاده از این تفسیر است به نحوی که بسیاری از مقدمات مطرح شده در استدلالات در این تفسیر آمده است. ولی با وجود این به برخی از کتاب‌ها، مقالات و سایت‌های اینترنتی هم رجوع شد و مطالب مربوطه استخراج گردید.

در ذیل به برخی از این کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها اشاره می‌شود:

- معاد: حجت‌الاسلام قرائتی

در این کتاب آقای قرائتی بیشتر در صدد بیان آیات مربوطه در باب معاد بوده‌اند تا بیان استدلالات عقلی.

- معاد از دیدگاه مدرس زنوزی: غلامحسین ابراهیمی دینانی

آقای دینانی در این کتاب به آرای حکیم زنوزی پرداخته‌اند، اما در خلال بحث‌های ایشان می‌توان استدلالاتی هرچند اندک اما مفید در باب معاد را نیز یافت.

- قرآن و مسأله معاد: اسعدی

ایشان در این کتاب بیشتر به خود معاد پرداخته‌اند تا بیان استدلالات.

- معاد در قرآن: آیت‌الله جوادی آملی

این کتاب که سهم عمده‌ای در این پژوهش داشته است؛ علاوه بر بیان خود مسأله معاد و مسائل مربوط به آن، به استدلالاتی درخور توجه، متقن و کاربردی نیز اشاره نموده است.

- منشور جاوید: آیت‌الله سبحانی

آقای سبحانی در این کتاب، با بیان مطالبی که در باب معاد وجود دارد؛ به اهمیت اعتقاد به معاد پرداخته‌است.

- پاسخ به شبهات کلامی: دکتر قدردان قراملکی

در این کتاب با بیان شبهاتی که در باب معاد وارد شده‌است، به مسأله معاد و لزوم اعتقاد به آن تأکید شده‌است.